

УКРАЇНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО У ПІДРУЧНИКАХ І ПІДРУЧНИХ КНИГАХ 1920-х — 1930-х рр.: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Автор відтворює внесок українського краєзнавства 20–30-х років ХХ ст. у виховання шкільної молоді на кращих зразках рідної історії, мови, традицій. На прикладі таких регіонів, як Поділля та Закарпаття, показує процес створення підручників з краєзнавства, що базується на національно-культурних пріоритетах.

Ключові слова: українське краєзнавство, підручник, історія, культура, мова, фольклор, рідний край.

В Указі Президента України від 23 січня 2001 року “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” ставиться завдання перед Міністерством освіти і науки України забезпечити розробку та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України¹. Ця вимога знайшла свою подальшу розробку у програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 року, затвердженій постановою Кабінету міністрів України від 10 червня 2002 р. за № 789. Безумовно, реалізація цих завдань вимагає підготовки низки навчальних посібників та підручників з краєзнавства або з краєзнавчим ухилом.

Зазначимо, що робота зі створення краєзнавчого підручника для потреб шкіл України, особливо в останній час, розгорнулася досить активно. У Черкасах, наприклад, у 2002 році за авторством голови обласної організації Національної спілки краєзнавців кандидата історичних наук В. М. Мельниченка побачив світ підручник “Історичне краєзнавство”. У ньому йдеться про предмет та місце історичного краєзнавства в системі історичної науки, охарактеризовані основні напрями і методи сучасних історико-краєзнавчих досліджень. Особливу увагу приділено розробці методологічних засад краєзнавства як важливого засобу громадянського виховання підростаючого покоління. Особливо цінним є те, що у підручнику містяться методичні рекомендації, представлена необхідна інформація краєзнавчих видань². У 2003 році у Луцьку побачив світ підручник з історії краєзнавства, у двох томах, підготовлений професором Г. В. Бонда-

ренком. Він розглядає проблему краєзнавства Волині та Полісся від 1939 року до наших днів. Це досить вдала спроба комплексного дослідження історії краєзнавства та історико-регіональних досліджень регіону. Доробком учених Поділля є навчальний посібник професора Кам'янець-Подільського державного університету І. В. Рибачака “Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення”³ та директора Державного архіву Вінницької області С. Д. Гальчака “Краєзнавство Східного Поділля”⁴. Ці два видання доповнюють одне одного. У сукупності вони відтворюють історію розвитку надзвичайно колоритного регіону Поділля. Глибоко опрацьовані проблеми історичного краєзнавства Закарпаття з кінця ХVIII — середини ХХ століття професором Ужгородського університету Д. Д. Данилюком⁵.

Як бачимо, на регіональному рівні йде активний пошук оптимального краєзнавчого підручника. Кожен із авторів, які його готують, самотужки розробляє наявні методологічні завдання. Для полегшення їх роботи сьогодні необхідна дискусія про концептуальні підходи до таких початкових видань, адже йдеться про узагальнення набутого досвіду в різних сферах краєзнавчої праці, а головне — оптимального їх поєднання в рамках короткого навчального посібника чи підручника. Підґрунтям такої дискусії може стати дослідження історії створення краєзнавчого підручника в Україні. На жаль, з цього питання є лише поодинокі праці.

Отже, предметом пропонованої статті є дослідження змістовної сторони краєзнавчих підручників, підготовлених у регіонах Поділля та Закарпаття. Їх порівняльний аналіз дає

можливість дослідити процес концептуальних підходів до творення підручника в такому са- мобутньому етнографічному багатонаціональ- ному регіоні, як Поділля та Закарпаття, яке зберегло вікові українські традиції та активно їх розвивало у процесі навчання та виховання школярів.

У 1921 році у Кам'янці-Подільському побачила світ “Читанка для вищих початкових і середніх шкіл (частина III)”. Створювалося це видання у надзвичайно складних умовах вій- ськового часу, при нестачі матеріальних ре- сурсів, довідникової літератури, відсутності кадрів, які здатні були виконати цю роботу. І все ж був створений унікальний підручник, який базувався на кращих історичних, літе- ратурних, фольклорних, мовних традиціях. Цей регіональний підручник демонстрував величезні потенційні можливості з обласної іс- торії, використання фактів якої збагачувало розуміння і сприйняття концептуальних про- блем культурно-освітнього розвитку. І найго- ловнішим було те, що в читанці зібрані найпе- редовіші досягнення українських істориків, філологів, фольклористів, які викликали в свідомості учнів бажання їх берегти і примно- жувати.

Поява цього оригінального видання знаме- нувала внесок подільської інтелігенції у роз- будову національної освіти. Факт виходу цьо- го видання пройшов повз увагу дослідників історії освітньої справи. У 1920-х роках, коли розгорнулася гостра дискусія щодо змісту шкільною краєзнавчого підручника, посила- ння на досвід створення цього видання не було. Пік дискусії припав на 1928–1929-ті роки, коли у журналі “Шлях освіти” було опубліко- вано низку статей з полемікою автора підруч- ника про шкільне краєзнавство А. Миловидо- ва та професора Інституту геодезії і картографії К. Дубняка⁶. Хід дискусії, аргументи сторін засвідчують, що до досвіду створення читанки апеляції не було. Очевидно, на це вплинула та обставина, що в пресі на адресу патріотично налаштованої інтелігенції на той час вже почали лунати звинувачення в прина- лежності до “петлюрівщини”, тому за таких обставин подільський досвід періоду УНР був недоречний.

Ідеї, закладені у читанці, були проігноро- вані укладачами підручників з краєзнавства у 1960–1980-х рр. За цей час українські школи використовували підручники, створені в Російській Федерації або інших республіках.

Їх авторами були Г. М. Матюшин⁷, О. Л. Лит- вин, Е. І. Устюжанін, Г. І. Хамітов⁸, П. М. Мі- лонов⁹, В. М. Ашурков, Д. В. Кацюба, І. М. Матюшин, П. В. Іванов¹⁰, Г. М. Ніконова¹¹, О. Ф. Проходчик¹², П. Ф. Молоткін¹³. Як бачи- мо, автори з України відсутні, хоча розмах іс- торико-краєзнавчої роботи у цій республіці був надзвичайно великим. За цей час на Ук- раїні була створена унікальна 26-томна “Іс- торія міст і сіл Української РСР”, авторами якої було 100 тисяч чоловік і яка була удо- стоєна Державної премії СРСР. Безумовно, на цій основі можна було розробити уніфікова- ний український підручник з краєзнавства.

Повертаючись до періоду 1921 року, слід зазначити, що автором оригінальної “Читан- ки” був Федір Садківський. З’явилась вона на початку 1921 року у державному видавництві м. Кам’янець-Подільського через гостру по- требу у підручниках для вищих початкових і середніх шкіл. Ідея підготовки цього видання належить Подільській Губернській народній управі, яка розпочала цю роботу ще з кінця літа 1918 року. Підготовка “Читанки” була зумовлена тією обставиною, що українські ви- давничі товариства не в змозі були забезпечи- ти школи необхідною кількістю українських підручників в умовах тотальної зрусифікова- ності.

Складність цієї проблеми визначили сучас- ні дослідники О. М. Завальнюк і Ю. В. Теля- чий. У своїй монографії вони свідчать, що шкільна комісія Київської Губернської На- родної Ради на засіданні 30–31 грудня 1918 року констатувала брак підручників і виріши- ла просити директорію видати розпоряджен- ня, щоб були негайно реквізовані всі запаси паперу друкарні. Для виправлення цього ста- новища у січні 1919 року МНО створює особливу анкетно-ревізійну комісію, метою якої було обстеження шкіл. Вже перші свідчення виявилися невтішними. Наприклад, у бібліотеці Рівненського реального училища в каталогах учнівської бібліотеки були зовсім відсутні книжки українською мовою. У 1920 році МНО УНР організовує спеціальну педаго- гічну комісію у Відні, на яку покладалося дру- кування підручників відповідно до програм нової школи¹⁴.

Організатори шкільної освіти на Поділлі пішли іншим шляхом — створенням підруч- ників власними силами і власним коштом. Враховуючи те, що тут була випущена “Чи- танка для вищих початкових та середніх шкіл

(частина II)”, яка частково знімала гостроту із забезпеченням підручниками учнів 2-го класу і частково 1-го, відразу розпочалася робота зі створення читанки для 3-х і 4-х класів. Як зазначає Федір Садківський, складалася вона у надзвичайно непростих умовах. Насамперед не вистачало необхідної довідникової літератури, на місці неможливо було виготовити малюнки, без чого читанка програвала в очах дітей, бракувало якісного паперу.

Планувалося завершити видання читанки на початок 1918/1919 навчального року. Однак через вище зазначені труднощі друк книжки затягнувся аж до кінця 1920 року. На якість підготовки видання позитивно вплинуло те, що участь у його складанні взяв відомий український педагог Сергій Митрофанович Іваницький. Обкладинку видання, виходячи з умов військового часу, виконав на місці художник В. Богданович¹⁷.

Зміст читанки свідчить, що від першої до останньої сторінки вона являла собою цілком побудоване на національно-культурних пріоритетах видання. Вона знайомила школяра з широким спектром фактів і свідчень української історії, мовно-культурних традицій, документів, свідченнями, автобіографіями корифеїв української літератури. Перша частина становила літературне краєзнавство. Вона мала виховати в учня почуття гордості за приналежність до українства, любов до своєї мови. На основі історичних фактів засвоювались перші знання української історії. Цьому слугували казки (1–25 с.), перекази. Скажімо, замальовки Івана Нечуй-Левицького “Запорожці”, Пантелеймона Куліша про Кирила Кожум’яку, дві легенди про Київську Лавру як носія культурної традиції.

З 68-ї по 88-му сторінки публікувалися козацькі думи: “Азівські брати”, дума “Про Байду”, “Про козака Голоту”, “Про смерть козака бандурника”. Подані були також і народні думи, які розповідали про трагічні сторінки доби козаччини. Зокрема, про руйнування Січі, про турецьку неволю. З 86 по 124 сторінку публікувалися історичні поеми Михайла Старицького “Берестечко”, Генріха Гейне “Маврський халіфат”, Тараса Шевченка “Прощання козака”, “Тарасова ніч”, “Червень”, Лесі Українки “Роберт Брюс — шотландський король”, М. Кононенко “Батурицькі руїни”. Як бачимо, історичні поеми також торкаються героїчних і трагічних сторінок української історії. Безумовно, ознайомлення учнів з

ними сприяло вихованню гордості за героїчне минуле народу.

Знайомству з фольклорною традицією українського народу присвячена рубрика: “Сміховини, нариси, історичні оповідання, побутові оповідання, описи”. Вона містила матеріали, написані Богданом Лепким, Іваном Франком, Іларіоном Грабовичем, Осипом Маковеем, Миколою Гоголем, Пантелеймоном Кулішом, Михайлом Коцюбинським, Тарасом Шевченком, Степаном Рудницьким. Для прикладу, оповідання Миколи Гоголя “На Січ”, Пантелеймона Куліша “Полковник Шрам”, Марко Вовчок “Степовий гість” висвітлювали сторінки історії доби козаччини, знайомили школярів з козацькими звичаями, показували їх самобутність, героїзм у боротьбі з ворогами.

Величезний розділ був присвячений пісенній культурі. У ньому були тексти духовних пісень, колядки, щедрівки, історичні, чумацькі, бурлацькі, купальські, колискові, весільні пісні, а також веснянки, коломийки, пісні про кохання. Всі вони показували велич духовної народної культури¹⁵. Другий розділ був присвячений біографіям корифеїв української культури. У ньому опублікована стаття Анатолія Луначарського про творчість Тараса Шевченка, Юліана Романчука, Пантелеймона Куліша, автобіографія Івана Франка. Написані вони доступною мовою і розповідають про внесок цих видатних діячів в українську культуру, українську традицію.

Розділ “Історія” містив дві розвідки: про початки Січі Михайла Грушевського, де розкривалися таке поняття, як Січ. Йшлося про форми господарювання, заснування на острові Хортиця Дмитром Вишневецьким козацьких укріплень. Останні М. Грушевський називав “гніздом козаччини”. Про гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепу, Кирила Розумовського, Петра Калнишевського і останні дні Січі йшлося у розвідці Богдана Лепкого “З сумних часів”¹⁶.

У четвертому розділі — “Описи” розміщено три нариси. Перший — “Старий Київ” розповідає про найстаріші вулиці Києва, древні святині, в тому числі Михайлівський Золотоверхий монастир. Історія Андріївської церкви, Десятинної церкви, Софійського собору вималювали образ пам’яток не тільки з точки зору архітектури, а й показували їх місце у духовній культурі народу. Друга розвідка Степана Рудницького “Краєвид Поділля і Покут-

тя” несла знання про географію Подільського краю, його найбільш цінні форми господарювання, природні явища, корисні копалини тощо. Третя розвідка цього ж автора розповідала про гори, які перетинають Україну, їх найхарактерніші ознаки, історію розселення українців¹⁷.

У п'ятому розділі “Розвідки” публікувалося чотири матеріали. Філарет Колесса у дослідженні “Українські народні пісні і їх зв'язок з життям народу” показував велич української пісні, розповідав про їх значення у бойових походах, наголошував, що українські пісні є історичне джерело, у яких йшлося про напади татарів і турків, про козацькі війни, про панщину, про тяжку рекрутчину, наголошував, що всі пісні малюють “живими фарбами нашу давню бувальщину”¹⁸. Сюжет про українську пісню доповнювала розвідка Миколи Сумцова “Вага і краса українських народних пісень”. Про значення чумацького промислу йшлося у досить розлогому матеріалі під назвою “Чумаки”. У ньому подавалася коротка історія, розкривався зміст поняття “чумак”, характерні ознаки цієї економічної категорії українського буття.

Завершували читанку поштий і сьомий розділи. Вони були присвячені Тарасу Григоровичу Шевченку. Розповідали про значення Шевченка для українства, про його видатну постать, про необхідність бути вірними його заповітам. Друкувалися два його листи до Лизогуба і Лазаревського, написані на засланні у 1847–1848 роках. Вони розкривають духовний світ великого поета, його вболівання за долю народу, показують вірність проголошеним ідеалам.

Як бачимо, підготовлена читанка для вищих початкових і середніх шкіл, розрахована для учнів 3-х і 4-х класів, мала за мету знайти учнів з українською культурою, історією, фольклором, рідним краєм, народними звичаями та традиціями, що сприяло вихованню у підростаючого покоління гордості за свою землю, за свій народ і одночасно з цим вона закликала берегти і примножувати набуте.

Децю іншими були підходи до творення підручників на Закарпатті, яке під назвою “Підкарпатська Русь” у жовтні 1918 року увійшло до складу Чехословацької Республіки. За Конституцією 1920 року всі народи, які проживали на території Чехословацької Республіки, проголошувались рівноправними і

отримували широкі права для розвитку своєї матеріальної і духовної культури, що насамперед проявилось у шкільному будівництві. Офіційною державною мовою визнавалася чеська, нею велася внутрішня і зовнішня діяльність органів влади, підприємств, війська і грошей. У приватних відносинах — торгівельних, релігійних, у публікаціях громадяни були вільні у виборі мови. У 1922 році приймається “Малий шкільний закон”, який визначив базовим восьмирічне навчання. За ним рідна мова вивчалась 8–10 годин на тиждень. Школи працювали за навчальними планами, які затверджувались окружними вчительськими конференціями. Все ж уряд ЧСР приймає “Нормальні учебні основи народних шкіл Підкарпатської Русі”, які ставили конкретні завдання щодо вивчення рідної мови та народної культури.

У вересні 1930 року Краєвий уряд Підкарпатської Русі затверджує вимоги до використання підручників у народних школах, наголошуючи, що ними можуть бути лише ті, що допущені Міністерством шкільництва і народної освіти¹⁹.

Цей документ регламентував навчальний план та вивчення предметів у різних типах шкіл. У першому класі вивчалися родинний дім, життя сім'ї, вчили чемності, ввічливості, чистоті й порядку. У другому класі мали вивчатися село, околиця, городи, ниви, поле, ліс, пасовисько та ін. За цими вимогами краєзнавство вивчалось на 3, 4, 5 роках навчання. З 1923 року воно було обов'язковим у початкових школах Закарпаття. З 1930 року краєзнавство пронизувало роботу усіх народних шкіл. Цим стверджувалося, що завдання цього предмету — виховання природним шляхом душі учня, розвиток його інтелекту через усебічне пізнання оточення і природного зв'язку цього оточення, розуміння родинних стосунків рідного краю Чехословацької Республіки²⁰. У третьому класі вивчався навчальний матеріал: село, межі, сусідні села, округ, життя народу. У четвертому класі вивчалось Закарпаття, у п'ятому — вдосконалювалися знання про ЧСР.

Все це поставило проблему створення підручничкової бази, яка могла б забезпечити викладання передбачених програмами предметів. У їх створенні брали участь видатні педагоги, громадські діячі, просвітителі. Серед них — Августин Волошин, Олександр Маркуш, Іван Панькевич, Василь Пачовський,

Марійка Підгірянкa, Юліан Ревай та ін., які за період 1920–1930-х років створили близько 100 різноманітних підручників.

Насамперед педагоги звернули увагу на створення підручників з рідної мови. Перший із них підготував Августин Волошин. Цей підручник — “Методическая грамматика Карпаторусского языка для народных школ” побачила світ ще у 1899 році, друге видання — 1919 року, третє — 1923, шосте — 1930. Останнє видання було видрукуване українською літературною мовою. Сучасники оцінювали цей підручник як продовження найкращої української граматики О. Огоновського.

Новим етапом у розвитку підручників з української мови для народних шкіл стали підручники О. Маркуша. Він одноосібно та у співавторстві підготував рідною мовою верховинців та видав 23 посібники з різних дисциплін. Перший із них побачив світ у 1923 році і мав назву “Родне слово. Учебник руського языка для народных шкіл”. Про його краєзнавчий характер засвідчують теми для бесід у кінці підручника. Вони поділялися за групами: восени — а) рідний дім і школа, б) город восени, в) поле восени, г) ліс восени, д) осінні радощі, е) про деяких домашніх тварин, є) будинок і його устрій; взимку — а) сім’я і її життя, б) домашні тварини, в) природа взимку, г) Різдво, д) птахи взимку, е) одяг, білизна і взуття, є) зимові радощі; весною — а) посли весни (птахи, квіти), б) поле весною, в) будинки, на дворі, г) цвітуча природа, д) ярні ігри, е) наше село, є) наш город; влітку — а) домашні тварини, б) сінокоси, в) на полях влітку, г) ліс влітку, д) жнива, е) біля води влітку. З аналогічним краєзнавчим нахилом у співавторстві з Е. Е. Грецьким, Т. М. Гуляничем був підготовлений “Подкарпаторуський буквар”, який побачив світ у 1923 році власним накладом авторів. У ньому подаються друковані та писані літери, до кожної літери дібрано склади та слова, ілюстрації відповідають змісту поданих текстів. Образи, навіяні літерами, добре відомі учням, вони відтворюють сімейні сценки, життя родичів, сусідів, односельців. Дітям, які засвоїли техніку читання, автор пропонує більші тексти, метою яких є ідентифікація учнів з українським народом. Це текст “Ми — русини” та вірш про мову. Закінчується буквар молитвами, церковною та горожанською абетками.

З такою ж метою і з такими підходами був підготовлений О. Маркушем для молодших

школярів і виданий в Ужгороді буквар “Зорниця: перша книжечка до читання для руських дітей”. На конкурсі підручників він здобув першу премію і перевидавався декілька разів поспіль. Через зміст “Зорниці” червоною ниткою проходить релігійна проблематика. Автор пояснює, наскільки цінною є книга Євангеліє. Він описує звичаї у темах “Різдво”, “Великдень”, віршах “З Новим роком!”, “Христос Воскрес!”. Матеріали у підручнику він розміщує за принципом від простого до складного, подає його материнською мовою, до цієї читанки вводить фольклорні твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Л. Толстого. До неї увійшли також твори С. Воробкевича, М. Підгірянки, Б. Лепкого, Л. Глібова, а також дитячі ігри “Мак”, “Там на горі барвінець”, народні пісні “Два півники”, “Танцювала ріпка з маком”, казки “Курочка Ряба”, “Курочка і когутик”, “Як судила лисиця”. Такий підбір і подача фактичного матеріалу сприяла вихованню любові до народної спадщини. Перша сторінка цієї читанки починається з вивчення літери А і на ній зображена мати в національному костюмі, яка колише дитину у звичній обстановці сільської хати. Більшість малюнків до літер — це рідні карпатські краєвиди, елементи побуту, знаряддя праці, вживані речі, зображення диких і свійських тварин.

Буквар “Зорниця” за змістом ділився на дві частини: перша — букварна, друга — післябукварна “Перша читанка”. За такою структурою було легко вчитися читати і писати. У букварній частині при вивченні літери В учень читає прислів’я “Весна тепло принесла”, загадку “Мету, мету — не вимету, несу — не внесу, коли пора настає — саме перестає”. При вивченні букви З подається народний віршик про зайчика, при вивченні літери Б — заклик “Буську, буську, паночку...”. Про використання фольклорного матеріалу свідчить ілюстрація до літери Ф, де подається жартівлива приповідка, яку записав І. Франко про пса, який куриє файку і докурився: “Куриє, куриє, та й очі зажмуриє”. Такі апеляції свідчать, що автор у першу чергу звертанням до народної спадщини намагається виховати любов до своєї Батьківщини²¹.

Надзвичайно оригінальним був підручник О. Маркуша “По родному краю”, написаний у співавторстві з М. Шпіцером. Згаданий підручник Міністерство шкільництва і народної освіти у Празі рекомендувало використовувати

ти при викладанні краєзнавства у школах Закарпаття²². Підручник мав 5 розділів: 1. Село і околиця; 2. Наш рідний край; 3. Загальний перегляд Підкарпатської Русі; 4. Чехословацька Республіка; 5. Статистика. Перший розділ розпочинався малюнком “Наша школа”, у якому характеризувалися різні типи шкіл, вводилися поняття плану та мірила через план класної кімнати, шкільної споруди. Наступні малюнки “Наш рідний дім”, “Рідне село” показували, як потрібно вивчати історію рідного села, назви вулиць, визначні місця, вчили поважати будь-яку чесну професію, працю кожної людини. Тема “Заняття горожан” показувала, чим займаються жителі міст і як вони заробляють на життя.

Розповіді про народності, які населяли Закарпаття, були об’єднані темою “Жителі по народності та віросповіданню”. Цю тему продовжував другий розділ у оповіданні Ужгород, де подано склад мешканців міста, число яких становило 20770 осіб. 7778, або 38 % були угорці, 5291 (25 %) — чехи і словаки. 3614 (18 %) — євреї, русинів було 3230 (16 %). З етнічним складом населення учні могли ознайомитися і у п’ятому розділі, де містилася таблиця “Жителі Підкарпатської Русі по національності”. У темі “Ужгород” учні також знайомилися з історією древнього міста. Вона містила розповідь про князя Лабрця, який захищав рідну землю, про визначні місця Ужгорода розповідали й фотоілюстрації споруд Василіанського монастиря, кафедральної церкви, резиденції Єпископа. Тут велася розповідь про околиці Ужгорода, Ужочьку, Гуцульську та Воловецьку верховини, рівнини Тиси, долину Боржави, Марморощину. Подавалися також природні характеристики місцевостей, способи господарювання населення, ремесла, особливості побутування. Третій розділ, що висвітлював географічне розташування Підкарпатської Русі, давав відомості про площу, число жителів, кордони, клімат, рослинний та тваринний світ, природні багатства, знайомив з містами Мукачевим, Хустом, Береговим, Виноградом. Аналіз за подібною схемою було зроблено у четвертому розділі, присвяченому Чехословацькій Республіці. Посібник був добре проілюстрований фотографіями закарпатських краєвидів, сіл, жителів у національних костюмах.

Доповнював задум краєзнавчого підручника наступний посібник, підготовлений цими авторами, під назвою “Наша Республіка”. У

ньому йдеться про характеристику Чехословацької Республіки, подається огляд європейських країн. У цьому посібнику поєднано відомості з географії, краєзнавства, історії, культури. Центральним місцем теми “Положення нашої Республіки в Європі” автори проводять ідею добросусідського співіснування з різними країнами. Розділ “Підкарпатська Русь”, крім географічних свідчень, подає історичні довідки про закарпатські замки, їх мешканців, їх героїчну боротьбу. Центральною темою розділу “Східна Підкарпатська Русь” була розповідь “Наші дерев’яні церкви”. У ній автори закликають зберігати пам’ятки старовини від нищення, охороняти їх за прикладом інших народів, бо їх цінність була в тому, що вони свідчили про культурне різноманіття краю. Завершується посібник розділом-розповіддю про столицю Чехословаччини Прагу²³.

Тему показу культурного розмаїття продовжила землеписна читанка Маркуша О. “Чужь крає и люде”²⁴. Метою її появи було намагання автора показати учням широкий світ, щоб, ознайомившись з ним, вони ще більше полюбили свою малу Батьківщину. О. Маркуш склав її як уявну подорож картою світу. Він розкриває географічні особливості територій, показує їх архітектурні відмінності, національні особливості характеру і способу господарювання.

У народних школах використовувався підручник Ю. Герзанича та С. Кутлан “Наша околиця: учебник краєзнавства для 3–4 шк. рока руських народних школ хустського округу”. Головною ідеєю цього підручника було розкриття понятійного апарату, близького для оточення учня. Це “Сімєйство”, “Дім”, “Родина”, “Рідна земля”, “Сусіди”. Пропонуються такі сюжети, як “Вулиця”, “Школа”, “Шкільний двір”, “Карта”, “Село”, “Місто”, “Рідна мова”, “Віра”.

Краєзнавство у школах вивчалось за підручником авторів І. Гурко і О. Маркуша. Його для використання рекомендувало Міністерство шкільництва і народної освіти. Він складався зі 110 статей, які закликали учнів до самостійних роздумів, спостережень, мали на меті виховати любов до своєї Вітчизни. Крім вищенаведених підручників з краєзнавства, у народних школах Ужгорода, Хуста, Мукачева та ін. використовували “Народне оповідання про давнину” Б. Заклинського. Оригінальністю був позначений “Учебникъ географіи Подкарпатської Русі для народних и горожанс-

ких школь” М. Гришай. Він складався із 8 розділів, які водночас ділилися на теми. Зміст цих тем давав можливість учням усвідомити себе частиною сім’ї, родини, села, країни, світу. У процесі опрацювання матеріалу учні мали визначити за картою місце Підкарпатської Русі у Європі.

Гостра потреба у підручнику фізики для української школи змусила А. Волошина підготувати його. У ньому автор пояснює найновіші технічні винаходи, подає історичні довідки про відомих учених, докладно описує експерименти, узагальнює формулювання законів. Теоретичний матеріал підкріплює системою вправ і задач, більшість із яких взято із життя учнів і мало краєзнавчий характер²⁵.

Отже, розвиток українського підручничотворення як на Поділлі, так і на Закарпатті 1920–1930-х років базувався на широкому використанні краєзнавства у навчанні та вихованні школярів. Українські педагоги при їх створенні брали за взірць кращі вітчизняні та європейські зразки. У них відбивалися загальні закономірності і характерні особливості розвитку даного регіону. У підручниках

вміщувалися матеріали про культурне різноманіття середовища, мову, побут, національний одяг, ремесла, народні звичаї, свята, мистецтво. Передові педагоги через залучення краєзнавчого матеріалу намагалися виховати у молодого покоління повагу та гордість за культурно-історичні досягнення свого народу, посяяти бажання служити народові, краю. При доборі творів до шкільних підручників враховувалися соціокультурне оточення учнів молодшого шкільного віку, соціально-економічні особливості регіону, методологічні, методичні уподобання авторів. Ці шкільні підручники є самобутнім соціально-педагогічним явищем, які в умовах чехізації з намаганням денационалізації сприяли вихованню поваги до рідної мови, природи, культури, історії.

З позиції педагогічних проблем незалежної України варто підкреслити те, що видання такого плану і сьогодні не втратили свого величезного значення. Було б логічним, щоб державні органи, видавництва повернулися до такої спадщини і видрукували її для використання в школах та у дошкільних навчальних закладах.

Джерела та література

- 1 Указ Президента України від 23 січня 2001 року “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” // Краєзнавство в Україні: сучасний стан та перспективи: Наук. зб. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. — С.3.
- 2 Мельниченко В.М. Історичне краєзнавство. — Черкаси, 2002. — 129 с.
- 3 Рибак І. В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодні. — Кам’янець-Подільський, 2003.
- 4 Гальчак Сергій. Краєзнавство Східного Поділля. — Вінниця: Книга-Вега, 2005. — 143 с.
- 5 Данилюк Дмитро. Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). — Ужгород, 1999. — 345 с.
- 6 Миловидов А. Ще про краю книжку для школи // Шлях освіти. — 1929. — № 1-2. — С. 39-43.
- 7 Матюшин Г.Н. Историческое краеведение: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1987. — 207 с.
- 8 Литвин А.Л., Устюжанин Е.И., Хамитов Г.М. Краеведение в школе. — Казань, 1967. — 175 с.
- 9 Историческое краеведение / Под ред. Н. П. Милонова. — М., 1968. — 246 с.
- 10 Иванов П.В. Педагогические основы школьного краеведения. — Петрозаводск, 1986. — 213 с.
- 11 Никонова Г.Н. Краеведение. — М., 1989. — 243 с.
- 12 Проходчик А.Ф. Практикум для краеведения. — Минск, 1981. — 123 с.
- 13 Молоткин П.Ф. Школьное географическое краеведение. — Ростов, 1977. — 221 с.
- 14 Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). — Кам’янець-Подільський: Абетка Нова, 2000. — С. 63.
- 15 Садківський Федір. Читанка для вищих початкових і середніх шкіл. Частина III (для 3-го і 4-го класів). — Кам’янець-Подільський: Державна друкарня, 1921. — С. 2.
- 16 Там само. — С. 354–358.
- 17 Там само. — С. 366–368.
- 18 Там само. — С. 370.
- 19 Савченко А.Я. Читанка: підручник для 2 кл. — К.: Освіта, 2002. — Ч.1. — 143 с.

- 20 *Розлуцька Г. М.* Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.). Дис. ...канд. пед. наук 13.00.01. Житомир, 2006. — 55 с.
- 21 *Маркуш А.* Зорниця: перша книжечка до читання для руських дітей. — Ужгород: Свобода, 1925. — 128 с.
- 22 *Маркуш А., Шпицер М.* По родному краю: Учебник географіє. — Ужгород: Свобода, 1926. — 48 с.
- 23 *Маркуш А., Шпицер М.* Наша республіка: Учебник географіє для II кл горожанських школ. — Ужгород: Свобода, 1926. — 96 с.
- 24 *Маркуш А.* Чужь край и люде: Землеописна читаночка. — Ч.1. — Ужгород: Свобода, 1926. — 48 с.
- 25 *Волошин А.* Физика для народных и горожанских школ и для низших клас гимназий. — Ужгород: Накл. пед. тов-ва Підкарпатської Руси, 1924. — 121 с.

Виктор Савчук

**Украинское краеведение в учебниках и подручных книгах
1920-х — 1930-х гг.: региональный аспект**

Автор воссоздает вклад украинского краеведения 20-х — 30-х годов XX века в воспитание школьной молодежи на лучших образцах родной истории, языка, традиций. На примере таких регионов, как Подолье и Закарпатье, показан процесс создания учебников по краеведению, базирующихся на национально-культурных приоритетах.

Ключевые слова: украинское краеведение, учебник, история, культура, язык, фольклор, родной край.

Victor Suvchuk

**Ukrainian Regional Studies in the Text-Books and Manuals
in 1920s-1930s: Regional Aspect**

The author reconstructs the contribution of the Ukrainian regional studies of the 1920s-1930s into the process of education of the school-children based on the best examples of native history, language, traditions. The process of creating textbooks in regional studies based on national and cultural priorities is demonstrated with an example of such regions as Podillia and Transcarpathian region.

Key words: Ukrainian regional studies, text-book, history, culture, language, folklore, native land.

